

МОНОГРАМИ НА ТЪРНОВСКИЯ ПАТРИАРХ СИМЕОН ВЪРХУ СРЕДНОВЕКОВНА СГРАФИТО КЕРАМИКА

Георги СЕНГАЛЕВИЧ

*Гл. ас. д-р, Национален археологически институт с музей, Българска академия
на науките, ул. „Съборна“ № 2, София 1000; g.sengalevich@gmail.com*

ABSTRACT

Especially important in order to chronologically clarify the more widespread introduction of the monogrammatic „fashion“ in Tarnovo and in Bulgarian environment in general, appear to be three glazed ceramic vessels with decoration in the sgraffito technique from the site of the patriarchal compound in the Medieval capital of Bulgaria. The inscriptions on them are partially preserved, but when combined, the monograms can be successfully reconstructed and deciphered in their entirety as **ПА(Т)РНАРХ(Ъ) С(У)М(Е)Ш(НЪ)**. The identification of vessels with underglaze monograms of Patriarch Symeon is essential, because he appears to be the first primate of the Bulgarian church who, following the Byzantine fashion trends, sometime in the 1340s formulated his own monograms and ordered them to be applied on tableware from the Patriarchate in Tarnovo.

Keywords: monograms, ceramics, Patriarch Symeon, Tarnovo.

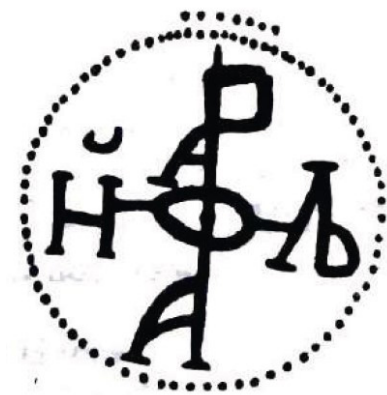
Монограмите като способ за съкратено изписване на специфични думи (лични и фамилни имена, длъжности и титли, а също молитвени формули и др.) посредством съчетаване на някои от техните букви в една единна композиция съпътстват цялото развитие на византийската писмена култура от IV до XV в., прониквайки в една или друга степен и в писмените традиции на принадлежащите към византийската общност околни страни, в това число на средновековна България. Познатите към момента паметници показват, че по-системното навлизане на монограмното писмо в славянската

Обр. 1. Блокови монограми от XIV в.: ПР(О)ΔΡ(О)М(ОС) от сграфито паница от крепостта Кастрици и върху нагръдна икона на св. Йоан Кръстител от манастира Ватопед (Ikonomaki-Papadopoulos et al. 2001, 127); ПА(ТРНАР)Х(Ъ) от търновската сграфито керамика (Графични изображения: Г. Сенгалевич)
Fig. 1. Box-shaped monograms from the 14th c.: ПР(О)ΔΡ(О)М(ОС) on a glazed plate from the Kastritsi fortress and on a pectoral icon of St. John the Baptist from the Vatopedi monastery (Ikonomaki-Papadopoulos et al. 2001, 127); ПА(ТРНАР)Х(Ъ) on sgraffito ceramics from Tarnovo (Graphic images: G. Sengalevich)

културна реалност започва чак през XIII в. За разлика от Сърбия, Влахия, Молдавия и Русия, в България като най-верен adept на тенденциите във византийското общество то придобива сравнително по-широка популярност. Монограми, базирани на кирилската графична система, се откриват върху паметници на каменната пластика, глазираната керамика, върху луксозни накити (пръстени-печати, обеци) и тъкани, монети и печати, ръкописи.

В зависимост от своя облик монограмите могат да се класифицират в три големи категории: блокови, кръстовидни и пръчковидни (Сенгалевич 2020, 302 – 305). Блоковите монограми се отличават с четвъртитата си форма, при която начертанието е центрирано около една основна буква, която е по-голяма, и в която са вписани или към която са лигирани още няколко графични знака. Следвайки византийските образци, в българската столица Търново например се появява блоков кирилски монограм на сана „патриарх“, известен ни от сграфито керамиката (**обр. 1**). Кръстовидните монограми, орга-

Обр. 2. Позитивно изображение на кръстовидния кирилски монограм „Рафаил“: **рафанлъ** върху медальон-матрица за восъчни печати от Красен кале, края на XIV в. (Герасимова-Томова 1994, 44, обр. 5)

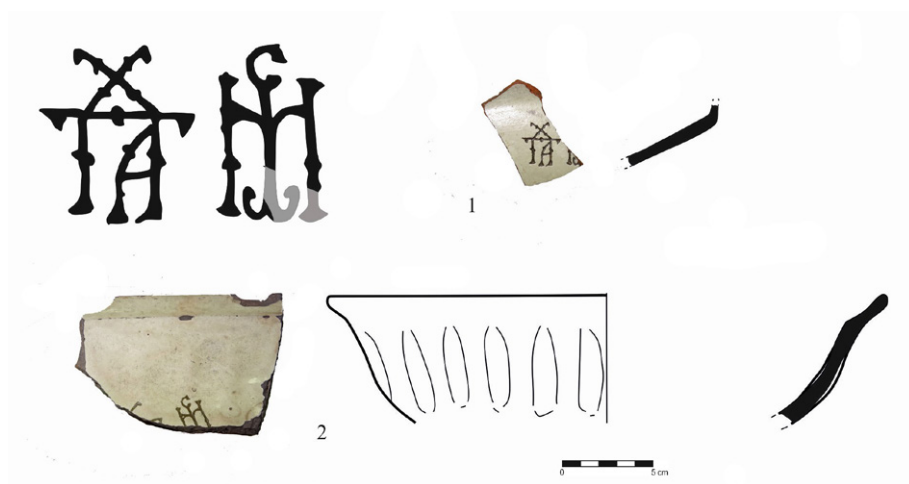
Fig. 2. Positive image of the cruciform Cyrillic monogram “Raphael”: **рафанлъ** on a medallion-mold for wax seals from Krasen kale, the end of the 14th century. (Герасимова-Томова 1994, 44, обр. 5)

Обр. 3. Пръчковиден монограм „Тагчи“: **ТАГ(Н)** върху златния пръстен-печат на мечоносеца Тагчи, XIV в. (Тотев 2010, 120)

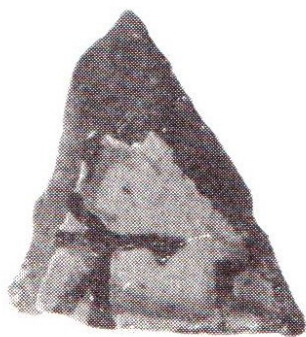
Fig. 3. Bar-shaped monogram “Tagchi”: **ТАГ(Н)** on the golden signet-ring of swordbearer Tagchi, 14th century (Тотев 2010, 120)

низирани около кръстния знак – толкова популярни във Византия, се радват на слаба популярност в българска среда. Може би единственият сигурен кирилски надпис, изписан като кръстовиден монограм, е името „Рафаил“, гравирано върху матрица за восъчни печати от Красен кале (**обр. 2**), датирана в самия край на XIV в. (Герасимова-Томова 1994, 43 – 46). Друга категория са т.нар. пръчковидни монограми, при които надписът е организиран около една дълга вертикална хаста-„пръчка“, като буквите могат да са частично вписани в нея, прикрепени към двата ѝ края или лигирани от страни. Тази форма, освен че става популярна през Късновизантийския период, се радва и на по-широко разпространение извън границите на Византия. Като пръчковидни следва да се класифицират например монограмите на мечоносеца Тагчи (**обр. 3**) и на Рафаил върху два златни пръстена-печати от България, датирани в XIV в. (Тотев 2010, 118 – 121, табл. XVIII). С пръчковиден монограм е съкратено и името на Видинския цар Йоан Срацимир (1356 – 1396) върху негови медни монети (Авдев 2007, 122, 223 – 226). Към тази категория се числят и някои подглазурни монограми от сграфито-керамиката от България и Крим (Робов

Обр. 4. Графична реконструкция на монограмите на патриарх Симеон: ПА(ТРНАР)Х(Ъ) С(У)М(Е)Ш(НЪ). Глазирани керамични съдове с частично запазени, врязани подглазурно надписи, открити в района на патриаршията в Търново (Графични изображения и снимки: Г. Сенгалевич)

Fig. 4. Graphic reconstruction of the monograms of Patriarch Symeon: ПА(ТРНАР)Х(Ъ) С(У)М(Е)Ш(НЪ). Glazed ceramic vessels with partially preserved, incised underglaze inscriptions, found in the area of the Patriarchate in Tarnovo (Graphic images and photos: G. Sengalevich)

Обр. 5. Фрагмент от глазиран керамичен съд с частично запазени монограми на патриарх Симеон от патриаршията в Търново, понастоящем с неизвестно местонахождение (Ангелов 1980, 157, обр. 154: 16)

Fig. 5. Fragment of a glazed ceramic vessel with partially preserved monograms of Patriarch Symeon from the Patriarchate in Tarnovo, currently of unknown whereabouts (Ангелов 1980, 157, обр. 154: 16)

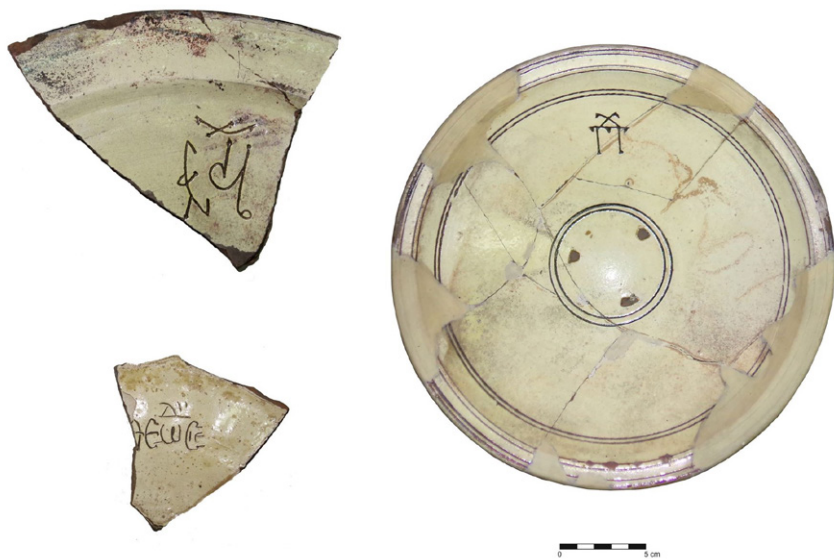
2015, обр. 1; Мыц 1991, рис. 2, 3). По отношение на монограмното писмо в българската писмена традиция и емблематика обаче доминират монограмите, базирани на лигатурни съчетания, като се започне с титлата „цар“ с изписване, засвидетелствано най-рано върху печат на цар Борил (1207 – 1218) (Йорданов 2001, 105: 156, табл. X), и се стигне до монограмите с имената на царете Йоан Александър (1331 – 1371) и Йоан Шишман (1371 – 1395) (Попов 1985, 359).

Особено важни с оглед относителното фиксиране на началната дата за по-масовото навлизане на монограмната „мода“ в Търново и в българска среда са три глазирани керамични съда с украса в

техника сграфито от района на патриаршеския комплекс в старопрестолния град, надписите върху които са запазени частично, но при съпоставянето им монограмите могат успешно да се реконструират и разчетат в цялост (**обр. 4 – 5**). Единият от образците е част от конична паница с вертикално издигнато устие (**обр. 4: 1**). Вторият, достъпен ми съд (**обр. 4: 2**), представлява масивна, дебелостенна и дълбока полусферична паница с извито навън, профилирано и оформено с жлеб от вътрешната страна устие, и с релефна украса от вертикални канелюри по стените отвън, които са създали ефект на оребвяване и по вътрешната повърхност на образеца. И двата съда са покрити двустранно с бяла ангоба и прозрачна, лъскава глазура със съвсем блед зеленикав оттенък. Показателна е близостта им във формално, технологично и декоративно отношение с няколко други образци с монограми на цар Йоан Александър и патриарх Теодосий II, чиято дата на производство би могла да се отнесе в годините около средата на XIV в. (**обр. 6**). За тези по-ранни типове българска сграфито керамика с монограми като цяло са характерни масивността на съдовете, с диаметри от 25 – 35 см при устията на паниците, както и цялостното плътно двустранно покритие с бяла ангоба и качествена, прозрачна светла глазура (Sengalevich 2020, 194 – 197). Третият фрагмент от съд (**обр. 5**) понастоящем е в неизвестност и не ми бе достъпен за по-подробен анализ.

Надписите като единствен елемент на сграфито украса са връзани по стените от вътрешната страна, между дъното и устието. Оформени са калиграфски, с допълнителна растителна украса от капковидни удебеления по стеблата на буквите и триъгълни уширения по краищата им, постигнати чрез отнемане на широки полета от ангобния фон. Тази украса е заимствана от везаното писмо в ръкописите: в заглавното писмо, както и в подписи на царете Йоан Александър и Йоан Шишман, и на патриарх Теодосий II (Карский 1979, 238 – 242; Джурова 1997, 127 – 128; Попов 1985, 350 – 351, 353; Дуйчев 1986: Факсимилно издание). И при трите образеца надписите са фрагментарни, поради което са останали неразпознати и неразчетени правилно. Издирването на керамични образци с подглазурни монограми на други Търновски патриарси, освен известните на Теодосий, и фрагментираният характер на материалите, всъщност водят до погрешната идентификация на разглежданите тук монограми като подглазурни надписи на патриарх Йоаким или на Йоаникий II (Попов 1983, 59 – 60; Алексиев 1994, 149, 156, табл. 2: 24).

При по-внимателен поглед надписите се допълват много добре със запазените си части, което позволява цялостната им реконструкция. Съставени са от два монограма. Първият от тях е базиран на буквата „П“, формирана от две странични вертикални хасти-крачета и хоризонтална покриваща хаста, чийто краища са удължени

Обр. 6. Сграфито керамика с подглазурни монограми и съкратени надписи на цар Йоан Александър и на патриарх Теодосий II (Снимки: Г. Сенгалевич)
Fig. 6. Sgraffito ceramics with underglaze monograms and abbreviated inscriptions of Tsar John Alexander and of Patriarch Theodosius II (Photos: G. Sengalevich)

встрани извън контура на буквата. Лигирана от вътрешната страна за дясното вертикално краче на „П“ се вижда буквата „А“, изписана по един необичаен за кирилската палеография начин – не просто с петлица, а с второ, дъговидно извито ляво краче, което се спуска до реда под петлицата на буквата, маркирана с напречна, почти хоризонтална чертица. Подобно начертание се среща в каменния надпис за Девинград от първата четвърт на XIV в. (Хаджиев 2001, 68), както и в редица паметници на византийската гръцка епиграфика, като например монограмите на Палеолозите, врязани върху сграфито керамика (Сенгалевич 2018, 158 – 161). Над съчетанието „ПА“ е поставена буквата „Х“ с две полегати хасти, чиито долни краища се опират в крачетата на „П“. Този блоков монограм съвсем правилно е разчетен още от Кр. Миятев, Н. Ангелов и С. Георгиева (Миятев 1967, 7; Ангелов 1972, 60 – 61; Георгиева 1974, 66; Ангелов 1980, 156 – 157) като високия сан „патриарх“ във връзка с керамиката от двореца и патриаршията: **ПА(Т)РНАРХ(Ъ)**. Любопитно е, че това начертание не намира паралели сред известните патриаршески надписи извън керамиката. Във Византия патриаршеските монограми от XIV в. имат съвсем различен, кръстовиден или пръчковиден облик, и обикновено съдържат буквите ПАТРХ (Androudis 2012, 137; Ball 2006, 59 – 61). При това положение не е изключено идеята за съкращаване на „патриарх“ под формата на блоков монограм да е за-

имствана от сходния по облик подглазурен монограм „Продромос“ от византийската сграфито керамика (**обр. 1**). По подобен начин, в духа на византийската монограмна „мода“, в късния XIV в. управителят на Охрид Андреа Гропа стилизира своя емблема (Ovcharov 2006, 19 – 20). В същото време въпросният патриаршески монограм без съмнение следва да се разплете в кирилски текст, доколкото се открива и при добре познатите подглазурни кирилски надписи на Търновския патриарх Теодосий II (Миятев 1967, 7; Ангелов 1972, 60 – 61; Георгиева 1974, 66 – 67; Ангелов 1980, 153 – 159; Славчев 1980, 217 – 218; Попов 1983, 57 – 58, 63; Djambov 1985, 13 – 17, tabl. 1a-1b; Алексиев 1994, 149 – 150, табл. 2: 1-23).

Вторият сегмент, който участва в надписите от разглежданите тук съдове, също представлява монограм, но с пръчковидна форма. Той е базиран на буквата „М“, формирана от две странични дълги вертикални хастии-крачета и средна част от две къси дъговидни хастии, които се спускат надолу от крачетата на буквата и се съединяват в трето вертикално краче. Това начертание на „М“ е познато от няколко калиграфски оформени лапидарни паметника от XIII – XIV в. като Търновския Йоан-Асенов надпис, Батожевския и Троишкия (втори почерк) надписи, и Търновския надгробен надпис (Хаджиев 2001, 60, 62, 66, 72), както и от подписите на Йоан Александър от Зографската грамота, на Йоан Шишман от Витошката и Рилската грамоти, и на патриарх Теодосий II в два ръкописа (Попов 1985, 350, 353; Дуйчев 1986: Факсимилно издание). Среща се и при подглазурните букви „М“ върху керамиката от манастира „Св. 40 мъченици“ в Търново (Попов 1984, 34, 84 – 86, обр. 45-49, 51-52, 149). При разглеждания монограм средното краче на „М“ е удължено нагоре, за да се свърже с надредно изписаната буква „Ѣ“. Само по себе си това съчетание, поставено след „патриарх“, напомня за характерната титуларна формула „по Божия милост“ (Смядовски 1993, 68), само че тук след мнимото **МНЛОСТНЖ** надписът не продължава и е изключено да се чете така. Правилното и пълно разчитане на монограма може да се осъществи само след комбинирането на двете му части, запазени върху съдовете. При първия образец (**обр. 4: 1**), надписът върху който е интерпретиран от Ат. Попов и Й. Алексиев като монограм на патриарх Йоаникий (Попов 1983, 60; Алексиев 1994, 156, табл. 2: 24), всъщност според мен се виждат не буквите „IW“, а именно лявото дълго вертикално краче на „М“, вкл. част от дъгичката, която се спуска към средното краче на буквата, при чийто край е изписана омега с овални страни. Поставянето на омега в долния край на монограми е често явление във византийското монограмно писмо. По същия начин „W“ е изписана в долния край на пръчковиден монограм, означаващ името на руския архиепископ Фотий (1408 – 1431) в един сложен гръцки монограмен надпис, нанесен върху

обкова на прочутата Владимирска чудотворна икона (Невоструев 1866, 177 – 178). С оглед на всичко това предлагам реконструкция на надписа като пръчковиден монограм, включващ буквите „М“, „С“ и „W“, и означаващ името „Симеон“: **Ϣ(Υ)М(Ε)W(ΝΖ)**.

Комбинирането на това име със сана „патриарх“: **ПА(ΤΡ)НАΡ)Χ(Ζ) Ϣ(Υ)М(Ε)W(ΝΖ)**, особено с оглед функционалните особености на българската група сграфито керамика с подглазурни надписи (Sengalevich 2020, 198 – 200), може да бъде свързано само с една исторически засвидетелствана личност – Търновския патриарх Симеон. Той е известен от няколко писмени извора. В Душановия законник се разказва как Симеон, заедно с целия архиерейски синод на Българската църква, взима участие в Скопския събор от 1346 г., провъзгласил за „цар“ сръбския владетел Стефан Душан (1331 – 1355) (Новаковић 1898, 4). Симеон се споменава и в Борилския синодик като наследник на Йоаникий I и предшественик на патриарх Теодосий II (Попруженко 1928, 91; Божилов и др. 2012, 170). Той също така покровителствал книжовниците, като през 1347 – 1348 г. поръчал превода от гръцки на български език на Тълковното евангелие на св. Йоан Богослов (Гюзелев 1977, 208; Куев 1979, 188; Гюзелев 1985, 139). Според Й. Андреев именно към 1348 г. Симеон умира, като в приписка от същата година вече се споменава патриарх Теодосий (Андреев 1993, 37 – 41). На сфрагистиката е известен и един негов печат с несигурна автентичност (Йорданов 2001, 132: 168, табл. XII).

Идентификацията на съдове с подглазурни кирилски монограми на патриарх Симеон е от съществено значение, защото това изглежда е първият Търновски предстоятел, който, следвайки византийските модни тенденции на XIV в., формулира собствени монограми и поръчва те да бъдат поставени подглазурно върху посуда от патриаршията на хълма Царевец. Единият от образците, публикуван заедно с фрагменти с надписи на патриарх Теодосий II (Ангелов 1980, 157, обр. 154: 16), е открит именно там, а останалите два съда произхождат от обект IIIa по северозападния склон на патриаршеския комплекс, където П. Славчев проучва насип от вътрешността на патриаршията, изхвърлен в подножието на хълма заедно с множество материали при първите разкопки в началото на XX в. (Славчев 1980, 214). Образците са обгорели и опушени, което поставя един вероятен *terminus ante quem* за производството и употребата им преди големия пожар, засегнал комплекса. Той е отнесен от проучвателите най-късно към 1355 г. въз основа на сребърните монети на Йоан Александър с Михаил Асен (Ангелов 1980, 51, 91). Връзката с патриарх Симеон дава възможност и за прецизиране на долната хронологическа граница за по-масовото навлизане на монограмната „мода“ в Средновековна България, и в частност за появата на българската група сграфито керамика с монограми, някъде през 40-те години

на XIV в., и по-скоро към средата на века. Изглежда в тези процеси образованото духовенство играе водеща роля.

КАТАЛОГ:

Паница (обр. 4: 1). Фрагмент от конична паница с вертикално издигнато непрофилирано устие, изработена от тъмнорозова глина с примеси пясък и шуплички от изгоряла органика. С покритие от бяла ангоба и безцветна глазура с блед зеленикав оттенък отвътре и отвън. Отвътре са врязани частично запазените монограми: **ПА(ТРНАР)Х(Ъ) [СΥ]М(Ε)Ω(Ν)Ъ**.

РИМ – В. Търново, инв. № 5773/1972 г.

Местонамиране: Северозападен склон на патриаршията на хълма Царевец в Търново.

Датировка: 40-те години – средата на XIV в.

Аргументи за датата: Епиграфското четене на надписа и наличните изворови данни за патриарх Симеон. Фрагментът е обгорял и опушен, вероятно при пожара в патриаршията.

Публикации: Славчев 1980, 217, обр. 4: 1; Попов 1983, 59 – 60; Алексиев 1994, 149, 156, табл. 2: 24.

Паница (обр. 4: 2). Фрагмент от устието и стените на дебелостенна дълбока полусферична паница, изработена от кафяво-оранжева глина с дребни шуплички от изгоряла органика. С цялостно плътно покритие от бяла ангоба и безцветна глазура с блед зеленикав оттенък отвътре и отвън, и с релефно оребвяване чрез нанесени отвън вертикални канелюри. Отвътре са врязани частично запазените монограми: **П[ΑΤΡΝΑΡ]Χ(Ъ) [CΥ]Μ[ΕΩΝ]Ъ**.

РИМ – В. Търново, инв. № 5869/1972 г.

Местонамиране: Северозападен склон на патриаршията на хълма Царевец в Търново.

Датировка: 40-те години – средата на XIV в.

Аргументи за датата: Епиграфското четене на надписа и наличните изворови данни за патриарх Симеон. Фрагментът е обгорял и опушен, вероятно при пожара в патриаршията.

Публикации: Непубликувана.

Паница (обр. 5). Фрагмент от стените на паница с врязан отвътре частично запазен надпис: **ПА(ТРНАР)Х(Ъ) [CΥ]Μ[ΕΩΝ]Ъ**.

Филиал на НАИМ – В. Търново (?)

Местонамиране: Патриаршията на хълма Царевец в Търново.

Датировка: 40-те години – средата на XIV в.

Аргументи за датата: Епиграфското четене на надписа, наличните изворови данни за патриарх Симеон и археологическите данни от проучванията на патриаршията.

Публикации: Ангелов 1980, 157, обр. 154: 16.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

- Авдев 2007:** Ст. Авдев. Българските средновековни монети. София, 2007 [Avdev 2007: St. Avdev. Bulgarskite srednovekovni moneti. Sofia, 2007].
- Алексиев 1994:** Й. Алексиев. Епиграфският материал от Търнов. – Известия на Историческия музей – Велико Търново, IX, 1994, 147 – 165 [Aleksiev 1994: Y. Aleksiev. Epigrafskiyat material ot Tarnov. – Izvestiya na Istoricheskiya muzey – Veliko Tarnovo, IX, 1994, 147 – 165].
- Ангелов 1972:** Н. Ангелов. Към въпроса за развитието на занаятите в средновековния Търновград през XIII – XIV в. – Известия на Окръжния исторически музей – Велико Търново, V, 1972, 51 – 63 [Angelov 1972: N. Angelov. Kam varprosa za razvitiето na zanayatite v srednovekovniya Tarnovgrad prez XIII – XIV v. – Izvestiya na Okrazhniya istoricheski muzey – Veliko Tarnovo, V, 1972, 51 – 63].
- Ангелов 1980:** Н. Ангелов. Патриаршеският комплекс на Царевец през XII – XIV век (Царевград Търнов, 3). София, 1980 [Angelov 1980: N. Angelov. Patriarsheskiyat kompleks na Tsarevets prez XII – XIV vek (Tsarevgrad Tarnov, 3). Sofia, 1980].
- Андреев 1993:** Й. Андреев. България през втората четвърт на XIV в. В. Търново, 1993 [Andreev 1993: Y. Andreev. Bulgaria prez vtorata chetvart na XIV v. V. Tarnovo, 1993].
- Божилов и др. 2012:** Ив. Божилов, А. Тотоманова, Ив. Билярски. Борилев синодик. Издание и превод. София, 2012 [Bozhilov i dr. 2012: Iv. Bozhilov, A. Totomanova, Iv. Bilyarski. Borilov sinodik. Izdanie i prevod. Sofia, 2012].
- Георгиева 1974:** С. Георгиева. Керамиката от двореца на Царевец. – В: Царевград Търнов. Дворецът на българските царе през Втората българска държава. 2: Керамика, битови предмети и въоръжение, накити и тъкани. София, 1974, 7 – 186 [Georgieva 1974: S. Georgieva. Keramikata ot dvoretsa na Tsarevets. – V: Tsarevgrad Tarnov. Dvoretsat na bulgarskite tsare prez Vtorata bulgarska darzhava. 2: Keramika, bitovi predmeti i vaorazhenie, nakiti i takani. Sofia, 1974, 7 – 186].
- Герасимова-Томова 1994:** В. Герасимова-Томова. Печатът на българския велможа Рафаил. – Археология, 1, 1994, 43 – 46 [Gerasimova-Tomova 1994: V. Gerasimova-Tomova. Pechatat na bulgarskiya velmozha Rafail. – Arheologiya, 1, 1994, 43 – 46].
- Гюзелев 1977:** В. Гюзелев. Духовната култура на средновековна България през XIII – XIV век. – В: Теория и практика на обучението по история, II. София, 1977, 202 – 275 [Gyuzelev 1977: V. Gyuzelev. Duhovната kultura na srednovekovna Bulgaria prez XIII – XIV vek. – V: Teoriya i praktika na obuchenieto po istoriya, II. Sofia, 1977, 202 – 275].
- Гюзелев 1985:** В. Гюзелев. Училища, скриптории, библиотеки и знания в България XIII – XIV век. София, 1985 [Gyuzelev 1985: V. Gyuzelev. Uchilishta, skriptorii, biblioteki i znaniya v Bulgaria XIII – XIV vek. Sofia, 1985].
- Джурова 1997:** А. Джурова. Въведение в славянската кодикология: византийският кодекс и рецепцията му сред славяните. София, 1997 [Dzhurova 1997: A. Dzhurova. Vavedenie v slavyanskata kodikologiya: vizantiyskiyat kodeks i retsepsiyaта mu sred slavyanite. Sofia, 1997].
- Дуйчев 1986:** Ив. Дуйчев. Рилската грамота на цар Иван Шишман от 1378 година. София, 1986 [Dujčev 1986: Iv. Dujčev. Rilskata gramota na tsar Ivan Shishman ot 1378 godina. Sofia, 1986].
- Йорданов 2001:** Ив. Йорданов. Корпус на печатите на средновековна България. София, 2001 [Jordanov 2001: Iv. Jordanov. Korpus na pechatite na srednovekovna Bulgaria. Sofia, 2001].
- Карский 1979:** Е. Ф. Карский. Славянская кирилловская палеография. Москва,

- 1979 [Karskiy 1979: E. F. Karskiy. Slavyanskaya kirillovskaya paleografiya. Moskva, 1979].
- Кув 1979:** К. Кув. Съдбата на старобългарските ръкописи през вековете. София, 1979 [Kuev 1979: K. Kuev. Sadbata na starobulgarskite rakopisi prez vekovete. Sofia, 1979].
- Миятев 1967:** Кр. Миятев. Византийска сграфито керамика в царския дворец в Търново. – Археология, 3, 1967, 6 – 10 [Miyatev 1967: Kr. Miyatev. Vizantiyska sgraffito keramika v tsarskiya dvorets v Tarnovo. – Arheologiya, 3, 1967, 6 – 10].
- Мыц 1991:** В. Л. Мыц. Несколько заметок по эпиграфике средневекового Крыма XIV – XV вв. – Във: Византийская Таврика. Сборник научных трудов (к XVIII конгрессу византинистов). Киев, 1991, 179 – 193 [Myts 1991: V. L. Myts. Neskol'ko zametok po epigrafike srednevekovogo Kryma XIV – XV vv. – V: Vizantiyskaya Tavrika. Sbornik nauchnykh trudov (k XVIII kongressu vizantinistov). Kiev, 1991, 179 – 193].
- Невоструев 1866:** К. И. Невоструев. Монограмма Всероссийского митрополита Фотия на окладе Владимирской чудотворной иконы Пресвятыя Богородицы в Московском Успенском соборе. – В: Сборник на 1866-й год, изданный Обществом древне-русского искусства, при Московском публичном музее. Москва, 1866, 175 – 181 [Nevostruyev 1866: K. I. Nevostruyev. Monogramma Vserossiyskago mitropolita Fotiya na oklade Vladimirskey chudotvornoy ikony Presvyatyaya Bogoroditsy v Moskovskom Uspenskom sobore. – V: Sbornik na 1866-y god, izdannyy Obshchestvom drevne-russkogo iskusstva, pri Moskovskom publichnom muzeye. Moskva, 1866, 175 – 181].
- Новаковић 1898:** Ст. Новаковић. Законик Стефана Душана, цара српског 1349 и 1354. Београд, 1898 [Novaković 1898: St. Novaković. Zakonik Stefana Dušana, cara srpskog 1349 i 1354. Beograd, 1898].
- Попов 1983:** Ат. Попов. Лични имена от археологически находки и проучвания в средновековно Търново. – Векове, 4, 1983, 55 – 64 [Popov 1983: At. Popov. Lichni imena ot arheologicheski nahodki i prouchvaniya v srednovekovno Tarnovo. – Vekove, 4, 1983, 55 – 64].
- Попов 1984:** Ат. Попов. Средновековни надписи, монограми, букви и знаци от търновската „Велика лавра“ (Царевград Търнов, 4). София, 1984 [Popov 1984: At. Popov. Srednovekovni nadpisi, monogrami, bukvi i znatsi ot tarnovskata „Velika lavra“ (Tsarevgrad Tarnov, 4). Sofia, 1984].
- Попов 1985:** Ат. Попов. Лигатури в книжовната и вещева писменост от Търново. – В: Търновска книжовна школа, 4: Културно развитие на българската държава, край на XII – XIV век. София, 1985, 346 – 359 [Popov 1985: At. Popov. Ligaturi v knizhovnata i veshteva pismenost ot Tarnovo. – V: Tarnovska knizhovna shkola, 4: Kulturno razvitie na bulgarskata darzhava, krayat na XII – XIV vek. Sofia, 1985, 346 – 359].
- Попруженко 1928:** М. Г. Попруженко. Синодик царя Борила. София, 1928 [Popruzhenko 1928: M. G. Popruzhenko. Sinodik tsarya Borila. Sofiya, 1928].
- Робов 2015:** М. Робов. Нов подглазурен монограм от Югоизточния сектор на Трапезица. – Епохи, 2, 2015, 279 – 285 [Robov 2015: M. Robov. Nov podglazuren monogram ot Yugoiztochniya sektor na Trapezitsa. – Epohi, 2, 2015, 279 – 285].
- Сенгалевиц 2018:** Г. Сенгалевиц. Византийска сграфито керамика с монограми на Палеолозите. – Българско е-Списание за Археология, Suppl. 6, 2018, 157 – 168 [Sengalevich 2018: G. Sengalevich. Vizantiyska sgraffito keramika s monogrami na Paleolozite. – Bulgarian e-Journal of Archaeology, Suppl. 6, 2018, 157 – 168].
- Сенгалевиц 2020:** Г. Сенгалевиц. Монограмите във византийската писмена култура. Принос към системното им изследване. – В: Carissimae magistrae grato animo. Сборник в памет на проф. Йорданка Юркова (Известия

- на Националния археологически институт, XLVI). София, 2020, 301 – 312 [Sengalevich 2020: G. Sengalevich. Monogramite vav vizantiyskata pismena kultura. Prinos kam sistemnoto im izsledvane. – V: Carissimae magistrae grato animo. Sbornik v pamet na prof. Yordanka Yurukova (Izvestiya na Natsionalniya arheologicheski institut, XLVI). Sofia, 2020, 301 – 312].
- Славчев 1980:** П. Славчев. Находки в насипа от Патриаршията. – В: Н. Ангелов. Патриаршеският комплекс на Царевец през XII – XIV век (Царевград Търнов, 3). София, 1980, 214 – 223 [Slavchev 1980: P. Slavchev. Nahodki v nasipa ot Patriarshiyata. – V: N. Angelov. Patriarsheskiyat kompleks na Tsarevets prez XII – XIV vek (Tsarevgrad Tarnov, 3). Sofia, 1980, 214 – 223].
- Смядовски 1993:** Ст. Смядовски. Българска кирилска епиграфика IX – XV век. София, 1993 [Smyadovski 1993: St. Smyadovski. Bulgarska kirilska epigrafika IX – XV vek. Sofia, 1993].
- Тотев 2010:** К. Тотев. Златни пръстени-печати от времето на Второто българско царство 1185 – 1396. В. Търново, 2010 [Totev 2010: K. Totev. Zlatni prasteni-pechaty ot vremeto na Vtoroto bulgarsko tsarstvo 1185 – 1396. V. Tarnovo, 2010].
- Хаджиев 2001:** К. Хаджиев. Наблюдения върху палеографските особености на кирилските епиграфски паметници от XII – XIV в. – *Palaeobulgarica/Starobulgaria*, 1, 2001, 46 – 78 [Hadzhiev 2001: K. Hadzhiev. Nablyudeniya varhu paleografskite osobenosti na kirilskite epigrafski pametnitsi ot XII – XIV v. – *Palaeobulgarica/Starobulgaria*, 1, 2001, 46 – 78].
- Androudīs 2012:** P. Androudīs. Chapiteau de la crypte de la basilique de Saint-Démétrios à Thessalonique avec emblèmes de la famille des Paléologues. – *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρίας*, 33, 2012, 131 – 140.
- Ball 2006:** J. L. Ball. A Double-Headed Eagle Embroidery: From Battlefield to Altar. – *Metropolitan Museum Journal*, 41, 2006, 59 – 64.
- Djambov 1985:** I. Djambov. Inscriptions et monogrammes Chrétiens du Patriarcat de Târnovo (XIVe siècle). – *Balkan Studies*, 26/1, 1985, 11 – 24, Tabl. 1-5.
- Ikonomaki-Papadopoulos et al. 2001:** Y. Ikonomaki-Papadopoulos, B. Pitarakis, K. Loverdou-Tsigarida. The Holy and Great Monastery of Vatopaidi: Enkolpia. Mount Athos, 2001.
- Ovcharov 2006:** N. Ovcharov. Unknown inscriptions of 14th c. Serbian rulers in the church of St Sophia, Ohrid. – В: Н. Овчаров. Исторически приноси към старобългарската и старославянската епиграфика и книжовност. София, 2006, 17 – 30 [Ovcharov 2006: N. Ovcharov. Unknown inscriptions of 14th c. Serbian rulers in the church of St Sophia, Ohrid. – V: N. Ovcharov. Istoricheski prinosi kam starobulgarskata i staroslavianskata epigrafika i knizhovnost. Sofia, 2006, 17 – 30].
- Sengalevich 2020:** G. Sengalevich. The Bulgarian group of sgraffito ceramics with underglaze monograms: Characteristics and problems. – Приноси към българската археология, X, 2020, 185 – 208 [Sengalevich 2020: G. Sengalevich. The Bulgarian group of sgraffito ceramics with underglaze monograms: Characteristics and problems. – Contributions to Bulgarian Archaeology, X, 2020, 185 – 208].

MONOGRAMS OF PATRIARCH SYMEON OF TARNOVO
ON MEDIEVAL SGRAFFITO CERAMICS

Georgi SENGALEVICH

SUMMARY

The monograms as a way to abbreviate specific words by combining some of their letters into a single composition accompanied the entire development of the Byzantine written culture from the 4th up to the 15th century, penetrating to some degree the written traditions of the surrounding countries belonging to the Byzantine commonwealth, including Medieval Bulgaria. The currently known inscriptions and texts show that the more systematic entry of the monogrammatic writing into the Slavic cultural reality began as early as the 13th century. Monograms based on the Cyrillic graphic system are found on monuments of sculpture, glazed ceramics, on luxurious jewellery (signet-rings, earrings) and textiles, coins and seals, manuscripts. Depending on their appearance, monograms can be classified into three major categories: box-shaped, cruciform and bar-shaped, but other forms are also found (**fig. 1 – 3**). Especially important in view of the relative determination of the initial date for the more widespread introduction of the monogrammatic „fashion“ in Tarnovo and in Bulgarian environment in general, appear to be three glazed ceramic vessels with decoration in the sgraffito technique from the site of the patriarchal compound in the Medieval capital of Bulgaria. The inscriptions on them are partially preserved, but when combined, the monograms can be successfully reconstructed and deciphered in their entirety (**fig. 4 – 5**). They are calligraphic in style, with additional vegetal decoration of drop-shaped thickenings on the stems of the letters and triangular serifs on their edges. These inscriptions are composed of two monograms. The first one is box-shaped, made up of the letters „П“, „А“ and „Х“, and was quite correctly read by previous researchers as the high rank “patriarch”: ПА(ТРНАР)Х(Ъ). The second segment, which is involved in the inscriptions on the vessels considered here, is also a monogram including the letters „М“, „С“ and „У“, but of a bar-shaped form. It can be deciphered as the name “Symeon”: С(У)М(С) У(НЪ). The combination of this name with the title of patriarch can only be connected with one historically attested person: Patriarch Symeon of Tarnovo. He is known from several written sources. The identification of vessels with underglaze monograms of Patriarch Symeon is essential, because he appears to be the first primate of the Bulgarian church who, following the Byzantine fashion trends, formulated his own monograms and ordered for them to be applied underglaze on tableware from the

Patriarchate in Tarnovo. The connection with Patriarch Symeon also makes it possible to clarify the lower chronological limit for the more widespread adoption of the monogrammatic „fashion“ in Medieval Bulgaria, and in particular for the appearance of the Bulgarian group of sgraffito ceramics with monograms sometime in the 1340s, and rather towards the middle of the 14th century.